

Az első generáció*

Szöts Zoltán Oszkár 2018-ban summa cum laude minősítéssel megvédett doktori disszertációja kis átdolgozást követően 2020-ban látott napvilágot. A *Bevezetés* próbálja meg megalapozni és összefogni a kötet szerteágazó tartalmát, eszerint a szerző az első világháború 1945 előtti kutatástörténetét akarta megírni. „Milyen jellemzői voltak az első világháborúval foglalkozó műveknek 1945 előtt? Milyen csoportokra oszthatók? Milyen intézménytörténeti háttér segítette a munkák és gyűjtemények létrejöttét? Hogyan éltek tovább a jellemző szemléletmódok? Miként tekinthetünk rájuk a mából nézve?” – sorolja a kötet fő kérdéseit a fülszöveg, a *Bevezető*ben viszont egy jóval árnyaltabb – ugyanakkor kevésbé világosan megfogalmazott – kérdésfeltevés is megbűjlik, amit valahogy így lehetne összefoglalni: Hogyan alakította a Horthy-kori politikai környezet és revíziós szándék az első világháborús narratívákat?

Hiánypótlónak szánt munkáját Jay Winter és Antoine Prost generációs elméletébe¹ illesztette Szöts, s az általa vizsgált szerzőket a hazai világháború-kutatók első generációjaként határozta meg. Erre utal a dolgozat eredeti – még disszertáció kori –, némiképp blikkfangosabb címe, amikor még a jelenlegi főcím volt a második helyen: *Az első generáció. Az első világháború ér-*

* Szöts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények*. Kronosz, Pécs, 2020. 268 p.

¹ Jay WINTER–Antoine PROST: *Penser la Grande guerre. Un essai historique*. Seuil, Paris, 2004.

telmezései az 1945 előtti magyar történetírásban. Bár a korábbi cím kétségkívül izgalmasabban hangzik, a kiadó vagy a szerző józanságára vall a változtatás: az új, felsorolásos alcím sokkal hívebben adja vissza a kötet kevésbé szintetizált tartalmát.

A könyv két alappillérré épül: az első nagy fejezet egyfelől magában foglalja az első világháború hazai historiográfiai munkáinak áttekintését, másfelől sorra veszi a háború kutatóinak négy generációját, párhuzamosan tárgyalva a nemzetközi és a magyarországi kutatástörténet egyes nemzedékeit. Ezt követően a második, lényegi részben a hazai első generáció munkásságát tárgyalja *nézőpontbeli, műfaji és intézményi* csomópontok mentén: előbb megismerkedünk az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteményével, majd memoárirók, történetírók és gazdasági szakírók, valamint katonai írók, hadtörténészek munkáival – ennek részeként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum jogelődjeinek történetével –, végül betekintést nyerünk a korszak közoktatási történelemtankönyveibe, és olvashatunk népi emlékezetéről, hőskultuszról és emlékezetpolitikáról is. A kötet horizontja annyira széles, hogy ha a lehető legtágabban igyekszünk is értelmezni a történetírás fogalmát (túl azon, hogy nem csupán a tudományos igényű történetírást értjük rajta, eltekintünk a történeti távlat szükségességétől, a személyes emlékezet és elfogultság torzításaitól is), akkor sem tűnik belefoglalhatónak a még az „írás” kritériumát sem kielégítő intézménytörténet vagy emlékezetpolitika.

A későbbiek megalapozását célzó, historiográfiáról szóló fejezet első fele a történetírás történetének a történetével foglalkozik, végkövetkeztetése szerint „az első világháború historiográfiai kutatására vonatkozóan számos kezdeményezés történt, azonban átfogó munka mégsem született róla eddig, különösen nem az 1945 előtti időszakra vonatkozóan”. (20.) Ezt a hiányt hivatott pótolni Szóts kötete. A fejezetben olykor némileg zavaróan keverednek egymással a történettudományi feldolgozások, valamint a historiográfiák hiányára vonatkozó megállapítások.² Ráadásul nem igazán his-

² Például: „Ahogy azonban a bevezetésben említettem, ezek a kötetek nem az első világháborúról, még kevésbé annak historiográfiájáról szólnak. Ez főként

toriográfiai jellegű munkák is előbukkannak az áttekintés során (például Romsics Gergely Horthy-kori emlékiratokat elemző művei).³ Ebből is látszik, hogy alapvető felfogásbeli különbségről van szó, amikor Szóts az emlékiratokra inkább történetírásként, semmint történeti forrásként tekint. (Erről még lásd később.)

A Szóts által sokat emlegetett generációs elméletet Balázs Eszter ismertette meg a hazai olvasóközönséggel,⁴ majd Pollmann Ferenc alkalmazta először a hazai első világháborús történetíráásra.⁵ Ennek értelmében Winter és Prost három, eltérő fókuszokkal rendelkező kutatói generációt nevezett meg: a világháborút megélt első generációt a maga diplomáciai és hadtörténeti érdeklődésével; a felső és alsó nézőpontokat egyszerre érvényesítő társadalmi megközelítéssel alkotó, ötvenes években induló második generációt; illetve a kilencvenes évek harmadik generációját, amelyet a kulturális fordulat jegyében mentalitások, attitűdök, érzelmek, pszichés hatások, valamint az identitás és az emlékezet kérdései foglalkoztattak. (Később hozzávették negyedikként napjaink transznacionális szemléletű kutatóit is.) A *Historiográfia* fejezet második felében – főleg Balázs és Pollmann írásai nyomán – főbb jellemzőiken, változó fókuszaiikon és kiemelkedő munkáikon keresztül megismerjük az egyes nyugati és magyarországi történészgenerációk párhuzamait és eltérő útjait. Kivéve a hazai első nemzedéket, minthogy a könyv következő fejezetében 130 oldalon részletesen olvashatunk majd erről, és a szerző nem előlegezett meg egy rövid összefoglalást.

A könyv lényegét jelentő második fejezet címében (*A magyarországi első generáció írásművei*) a történetírás szó írásművekre szelődött, közelebb kerülve a valóságos tartalomhoz, ugyan-

azzal magyarázható, hogy az első világháborúval mint közelmúlttal kevésbé foglalkoztak a történészek, ha pedig igen, akkor gyakorlati szándékkal tették.” (15.)

³ ROMSICS Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan, Budapest, 2004; ROMSICS Gergely: *Az első világháborús magyar emlékezetkultúra.* In: ROMSICS Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban.* Kossuth-Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2010. 179–196.

⁴ BALÁZS Eszter: A „sakktablától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. *Múltunk*, 2010/3. 109–131.

⁵ POLLMANN Ferenc: A Nagy Háború magyarországi historiográfiája. *Múltunk*, 2015/1. 275–277.

akkor a nemzetközi első generációról írt újabb rövid jellemzést követően máris valami mással, méghozzá a szerző korábbi munkahelyének intézménytörténetével találkozunk. Az *Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye, az 1914 és 1918 közötti magyar nyelvű könyvek és táborigénybeszámok* című alfejezet – habár koncepcionálisan eléggé problematikus – a kötet legérdekesebb és legjobban megírt része. Az önálló tanulmányban szó van a gyűjtemény létrejöttének és gyarapításának körülményeiről és legkülönbözőbb módjairól (hivatalos szervek megkeresése az általuk kibocsátott nyomtatványok beszolgáltatására, kötelezpéldányok kiválogatása, lakossági felhívás ajánlékozásra, vásárlás magánszemélyek vagy könyvkereskedések megbízásával, a cenzúrán fennakadt külföldi hírlapok átválogatása, duplumok cseréje más intézményekkel), valamint a nem megfelelően átgondolt gyűjteményezési stratégiából fakadó problémákról, végül a kollekció későbbi sorsáról. Az izgalmas gyűjteménytörténetet Szóts ekképpen összegzi: „gyűjteményszervezési tanmese, melyből egy életre megtanulható, hogy a túlméretezett gyűjtőkör, a fedezet nélküli gyarapítás vagy a biankó vásárlási megbízások milyen veszélyeket rejtenek magukban. A háborús gyűjteménynek a Monarchia területén megjelent anyagok gyűjtése lett volna a reális, végrehajtható célja, amely a fenti veszélyeket nem rejtette volna magában. Az aprónyomtatványok közül sem lett volna célszerű mindent begyűjteni: rendeletek, szabályzatok gyűjtése minisztériumi irattári, majd elévülésük után levéltári hatáskör”. (64–65.) Az 1914–1918 közötti háborús könyvkiadás és a katonai táborigénybeszámok áttekintésében e gyűjtemény és az ezt kezelő munkatársak bibliográfiái voltak Szóts segítségére.

A könyv következő egységében a *Memoárirók, történetírók és gazdasági írók* kerültek egy kalap alá. Részben Arisztotelészre, részben az irodalomtörténész Szávai János 1978-as munkájára⁶ hivatkozva írja a szerző: „Rajtunk múlik csak, hogy irodalmi vagy történeti műként kezeljük [a memoárt].” (79.) A személyes források történetírói felhasználásával kapcsolatos szakmai diskurzus sajnos kívül maradt Szóts érdeklődésén, s bár megem-

⁶ SZÁVAI JÁNOS: *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest, 1978.

liti a bennük rejlő társadalom- és mentalitástörténeti potenciált, mégis azt írja, hogy: „Ezek a kiadványok jelentik az 1945 előtti első világháborúval foglalkozó szakirodalom egyik jelentős csoportját.” (80.) Ugyanez a probléma később is feltűnik a népi emlékezet forrásai kapcsán: „E dokumentumok erénye nem a hitelességük, a szubjektív szemléletből fakadóan sok bennük a nem elég mély vagy tévedésen alapuló leírás.” (173.) Minthogy a folytatásban Gyáni Gábort idézi, Szóts pontosan tudja, hogy ezeken a forrásokon nem kérhetünk számon referenciális hitelességet, mégis a történész munkájához hasonlítja őket, amikor „nem elég mély vagy tévedésen alapuló leírásról” beszél. Akkor ugyanis, amikor a historical agency szubjektív világához szeretnénk közel férközni, semmilyen másik forrástípus nem lehet annyira hiteles és nem hordozhat olyan mélységet, mint a napló és a többi személyes forrás.⁷

A továbbiakban Romsics Gergely munkáinak gondolatmenetét foglalja össze a szerző, aki aszerint csoportosította az emlékiratokat, hogy a Horthy-rendszer elfogadói és ellenzői aktuális identitáspolitikai céljaiknak megfelelően – a felelősség kérdése mentén – hogyan interpretálták az első világháború és az ország szétesésének traumáját. Szóts invenciója abban állt, hogy az emlékiratokra alkalmazott modellt kiterjesztette a korszak szűk értelemben vett történetírói munkáira, valamint a gazdasági szakírók műveire is, és a továbbiakban szóba kerülő műveket ennek szellemében értékelte. Az előbbieket közül két 1923-as könyvet ismertetett: az Angyal Dávid szerkesztette *Magyarország felelőssége az első világháborúért* című kötetet és az ugyancsak aktuálpolitikai célok szolgálatába állított (nem melleleg Tisza István emlékének ajánlott) *Hogyan készült a nagy háború?* című Marczali Henrik-könyvet. A gazdasági szakírók munkái közül *A világháború gazdasági és társadalmi történetének* (1926–1934) négy kötete kapcsán vonta le azt a konklúziót, hogy a szerzők egybevágó véleményét a korabeli társadalomban elfoglalt helyük és szerepük determinálta.

⁷ Lásd GYÁNI Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka*, 2019/2. 69–74.

A nem katonai történészekkel ellentétben a katonai történetírók már ebben az időszakban is hozzáfértek az egyébként 1945-ig zárt miniszteriális levéltári anyagnak a honvédelemmel kapcsolatos részéhez. Ezért amíg a történészek tollából a tudományos értékelés helyett inkább csak elméleti-ideológiai írások születtek, addig a katonai szakírók az elsődleges források birtokában szinte azonnal megkezdhatték a tudományos feldolgozás gigászi munkáját. Magyarország legfontosabb hadtörténeti kutatóhelye mind a mai napig a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. A Hadilevéltár és a Hadimúzeum (a jogelődök) létrejötteinek fontos előzménye az a császári és királyi rendelet volt, amely a haderő alakulatait arra kötelezte, hogy a működések során keletkezett hadműveleti iratokat és térképeket a bécsi Kriegsarchivba küldjék. A magyar honvédség és népfelkelés alakulatainak 1915 őszétől már közvetlenül a Honvédelmi Minisztériumba kellett küldeniük a kért anyagokat. (97.) A Hadtörténelmi Múzeum történetéből megtudjuk, hogy az 1932-ben bemutatott első kiállítási koncepció nem nyerte el a katonák tetszését, mondván, hogy az „Habsburg levegőt áraszt” és „propagandát csinál a vörösöknek”, az átdolgozás után pedig még a vereségre legkisebb mértékben utaló elemeket is kivették a kiállításból.

Az intézménytörténet után Szóts megismerteti az olvasót az 1925 elején megalakult Magyar Katonai Írók Körével is, amelynek jelentősége leginkább abban állt, hogy a Hadilevéltár mellett szervezeti háttérrel biztosított a hadtörténeti szakírók számára. A továbbiakban részletes áttekintést olvashatunk a *Hadtörténelmi Közlemények*, a *Magyar Katonai Közöny* és a *Századok* 1945 előtti első világháborús írásairól. Az előbbiben például összesen 175 darabnak akadt nyomára a szerző: ezek között vannak forrásközlések, felhívások, programadások, recenziók, tanulmányok és tárcák. (A napló- vagy memoárközlések a tárcák közé kerültek.) A tanulmányok legjellemzőbb típusa „a valamilyen harctéri eseményt valamilyen katonai egység nézőpontjából tárgyaló írás”, egy másik csoportjukat azok alkotják, amelyek „valamelyik területhez kapcsolódóan, nagyobb időszakban [...] vizsgáldtak”, egy harmadikhoz tartozók pedig „valamely fejezetem vagy konkrét

alakulat első világháború alatti tevékenységét tekintik át a háború egésze folyamán”. (111–114.)

Mind a *Hadtörténelmi Közlemények*, mind a *Magyar Katonai Közlöny* jelentetett meg olyan írást, amely a katonai tapasztalatokat az ország jövőbeli háborús szereplésének javítása érdekében, a tisztképzés hasznára kívánta fordítani. Ezek az írások csupán részeredmények voltak a Hadilevéltár anyagának feldolgozásában, amely a végül csak 1915 augusztusáig eljutó *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című tizkötetes sorozatban (1928–1942) öltött testet. Eleve a Ludovika Akadémia számára készült Vajna Viktor és Náday István *Hadtörténelem* című tankönyve 1935-ben, ebben azonban az első világháború mellett későbbi (más országok közötti) hadjáratok is helyet kaptak. De a katonai szakírók tollából születtek népszerű háborútörténetek is, amelyekben általában a háború egészét kívánták átfogni, közérthető formában. Szöts hosszan jellemzi ezt a könyvcsoportot, mondandóját pedig hosszú idézetekkel illusztrálja. Megismerkedünk többek között Kállay István katonaeletrajzokat bemutató *Magyarország a világháborúban. 1914–1918* című művével (1927), a Pilch Jenő szerkesztette, szakszerű és átfogó *A világháború történetével* (1928), amely már egyszerre foglalkozik bel- és külpolitikával, had- és gazdaságtörténettel. Az egykori vezérkari ezredes Julier Ferenc *1914–1918. A világháború magyar szemmel* című könyvének (1933) érdekességét Szöts szerint az adja, hogy bár kétségkívül a winteri első generációhoz tartozik, a Romsics-féle modellben már nehezebben helyezhető el, mivel a háború elvesztését magyarázó érvrendszere nem felel meg tisztán sem a Horthy-rendszert elfogadók, sem az azt bírálók, sem a harmadik utat képviselő népi írók szokásosan hangoztatott toposzainak. Röviden szó van még a korszak egyik jellemző kiadványtípusáról, az alakulattörténetekről, amelyeknek a tapasztalatok összegzésén és a tanulságok levonásán túl fontos szerepük volt a bajtársak közösségi élményének fenntartásában, a közös emlékezet és hagyományok megőrzésében és a közös gyász feldolgozásában.

Szöts figyelmét nem kerülték el a korabeli történelemtankönyvek sem, ezek áttekintésében Törő László Dávid és Unger Mátyás

kutatásai voltak segítségére. A legutolsó alfejezet után, amely a *Népi emlékezet, hőskultusz és emlékezetpolitika* címet viseli, már végképp az az érzése lehet az olvasónak, hogy egy másik könyvet tart a kezében: 1945 előtti historiográfiáról szó sincs, ellenben mai kutatási irányokról és eredményekről annál inkább. A fejezet az 1945 előtti történeti munkák szemléletétől elütő népi emlékezet, a hőskultusszal elfedett embertelen tapasztalat kérdését érinti, miközben olvashatunk emlékművekről és múzeumokról is.

Összességében elmondható, hogy a háborút megélt, hazai első generáció háborúértelmezéseit jelentős mértékben határozta meg a revíziós szándék, amennyiben az szükségessé tette a trianoni békeszerződésbe is belefoglalt háborús felelősség vádjának tudományos megalapozottságú elhárítását. Másik fontos elemük a háborús vereségre adható magyarázatok keresése volt: külső okként az antantnak az USA hadba lépése miatti erőfölényét, a hatékony propagandáját, belső okként – a tördőfélselmélet jegyében – a hátország különféle csoportjainak (munkások, zsidók, bolsevikok) árulását nevezték meg. Az ország széthullásáért az őszirózsás forradalmat (személy szerint Károlyi Mihályt) és a Tanácsköztársaságot tették felelőssé. Az 1930-as évek hadtörténelmi munkái viszont már inkább az új háborúra való készülés jegyében születtek: a harctéri tapasztalatok tanulságait a stratégiai tervezésben és a tisztképzésben tervezték hasznosítani. A könyv egészénél jóval koherensebb és kiforrottabb *Összegzés* – a következtetések levonásán túl – a százéves hazai első világháborús történetírás legfontosabb kérdéseit és álláspontjait gondolja végig.

A kötetet 60 oldalas irodalomjegyzék, majd névmutató, valamint egy kivonatolt angol nyelvű összefoglaló zárja. Habár mélyebb elemzést vagy nagy történeti kérdésekre adott válaszokat nem annyira kapunk a könyvtől, talán nem is elvárható, mint-hogy ambíciója szerint is leginkább historiográfia akar lenni. Így tehát olvassuk akként, ami, s ha valaki az első világháború 1945 előtti értelmezéseivel és emlékezetével kíván foglalkozni, annak kiváló kiindulópontul fog szolgálni Szóts Zoltán Oszkár könyve.